Utdrag ur

Ranby, Caroline: *Krapperup mellan renässans och skiftesreformer – Borgen och byarna 1550–1850, del I–II*, Gyllenstiernska Krapperupstiftelsen, Nyhamnsläge 2003, sidan 504–521

VATTENMÖLLAN

1600-talets vattenmölla

Vattenmöllan omnämns 1629 i ett köpekontrakt upprättat vid Mourids Podebusks försäljning av Krapperup. I 1656 års jordebok omtalas två åbor i Vattenmöllans by. Sannolikt brukade dessa Vattenmöllan 1 respektive kvarnen Vattenmöllan. För den ene, Hans Möller, anges nämligen hur mycket mjöl denne skulle betala till Krapperup i landgille.[498]

År 1692 synades Vattenmöllan.[499] Anders Nilsson var då städslad vid gården. Ägandet av kvarnen var uppdelat så att en del ingick i de två tredjedelar av godset som synas 1692 och 1702 medan den andra delen ingick i Märta Elisabeth Oxenstiernas och hennes barns del av godset, vilken inte beskrivs i synerna. Det är därför inte säkert att samtliga Vattenmöllans byggnader synades. De byggnader som finns beskrivna i 1692 års syn utgjordes, förutom av själva kvarnen, av en stugulänga om nio väggerum, vilken inte hade någon skorsten, en loglänga i söder om sex väggerum med laduhus och portskjul samt en stallänga i väster om tre väggerum med stall och manhus, det vill säga fähus.[500] Kvarnen låg rimligtvis i öster, på samma plats som senare tiders kvarnanläggning. Stugulängan kan också ha varit placerad där.

Vid nästa syn, 1702, anges att möllehuset utgjorde nio väggerum. Med möllehuset avsågs sannolikt stugulängan, alltså möllarens bostad, vilken därmed storleksmässigt var oförändrad jämfört med 1692. Även södra längan tycks oförändrad, då den fortfarande omfattade sex väggerum, men rymde nu, förutom loge, ladugolv och portskjul, även ett fähus. Västra längan omfattade ytterligare två väggerum, totalt fem väggerum och hade sannolikt byggts till eller om.[501]

Den äldsta kartan över Vattenmöllan är Ciöpingers karta från 1718. Den markerar själva möllan med sin, öster om byggnaderna belägna, kvarndamm. Rakt norr om möllan är Vattenmöllegården, det vill säga Vattenmöllan 1 markerad.[502]

P. G. von Kochens kvarnbygge

Framför allt genom den dåvarande innehavaren av Krapperup, P. G. von Kochen, och hans journal, går det att följa Vattenmöllan genom 1700-talet. Kvarnen var under större delen av detta århundrades första hälft, utarrenderad till Nils Andersson, vilken efterträdde sin far Anders Nilsson, som möllare.[503]

År 1736 fick Vattenmöllan nya stenar, då von Kochen lät hämta nya stenar ur "stenskogen" (möjligen trakterna kring Billinge). År 1744 var det åter dags att byta åtminstone en sten i vattenkvarnen. Stenen köptes in från Landskrona.[504] Nio år senare lämnade Nils Andersson över kvarnen till sonen Anders Nilsson, vilken fick arrendet mot villkoret att han själv skulle skaffa alla järnredskap.[505] Kvarnen var emellertid då så förfallen att ett nytt möllehus, sannolikt både kvarn och boningshus, måste byggas.[506]

I början av år 1758, endast två år efter det att en ny vattenkvarn hade uppförts vid det närliggande Bärekull, slöts ett kontrakt med timmermannen Bengt Andersson från Sönnarslövs socken och Rafteboda, att en ny kvarn med två par stenar skulle byggas under kommande sommar. Den gamla kvarnen var vid denna tidpunkt redan riven. I februari, strax efter det att kontraktet var skrivet, anlände timmermannen med sin son och startade arbetet med att märka ut ektimmer till kvarnen. Man började även köra sten till kvarnplatsen, medan timmermannen, tillsammans med sågskäraren, fortsatte att leta timmer. I maj anlände murmästare Franck från Ängelholm och grunden till möllan började grävas. Samtidigt arbetade timmermannen på kvarnstolen och fortsatte därefter med vattenhjulet. I juni började man lägga stengrunden, men hade stora problem med att jorden rasade ut och man måste understödja

Vattenmöllan från öster med kvarnbyggnadens tegeltak till vänster och bostadsdelen till höger. Foto: Arthur Rube 1926. Höganäs museum.

Vattenmöllan från sydost. Kvarnhuset närmast och bortom det möllarebostaden. Foto: Arthur Rube 1926. Höganäs museum.

med brädor och stakar. Samtidigt fortsatte timmermannen med kvarnverkets kugghjul. I början av juli hade man murat upp hela kvarnhuset. Takets sparrverk restes och muraren murade upp gavlar medan timmermannen spikade läkt. I mitten av månaden började timmermannen hugga upp hjulaxeln till kvarnen samtidigt som muraren lade och underströk takteglet, vilket hämtades från Rya tegelbruk. De dagsverkspliktiga bönderna arbetade under tiden med att gräva vattenrännan, vilken stenlades. I början av augusti installerades det första paret stenar, man satte dammlucka och gjorde iordning mjölkaret. I mitten av månaden kunde man prova stenarna och malde korn och råg. Samtidigt fortsatte arbetet på kvarnbyggnaden och stenmurarna rappades ut- och invändigt. Den 21 augusti var murmästaren klar med sitt arbete och erhöll betalning. Timmermannen fortsatte med att snickra dörrar och påbörjade i september arbetet med det andra vattenhjulet, dess axel, kugghjul samt tillhörande mjölkar och drill. I oktober lades loftet i kvarnen, i november gjordes kvarnens tullkista och den 11 december stod Vattenmöllan klar att mala med båda paret stenar.

Året därpå, 1759, fortsatte man med ytterligare arbete vid Vattenmöllan, då timmermannen gjorde nya slussar. Ett par år senare lades en ny väg över ängsmark till Vattenmöllan 1 fram till kvarnen. För arbetet uppbådades alla insockne frälsebönder, husmän och fiskare. Byggnadsarbetena vid Vattenmöllan var emellertid inte slutförda med det, utan 1762 rensade man platsen där möllaren skulle bygga ett nytt "wåpnhus". Ordet wåpnhus är sannolikt en felskrivning, troligen för wågnhus, det vill säga vagnsskjul.[507] Någon ytterligare notering om husbygge vid Vattenmöllan gjorde inte von Kochen, varför det bör vara så att eventuellt ytterligare byggen utfördes av möllaren själv. Under hösten 1763 antecknade han däremot i sin journal att timmermannen arbetat på sluss till möllan och att muraren understrukit vissa bristfälligheter i kvarnbyggnadens tegeltak.[508]

Vid synen 1787 synades inte kvarnen, men väl de tre övriga byggnaderna, som då hörde till kvarngården.[509] Längorna var placerade på samma sätt, som på den gamla kvarnens tid. Östra längan, alltså boningshuset, hade något färre väggerum än tidigare, sju jämfört med tidigare nio. Södra längan omfattade 14 väggerum, vilket var åtta mer än tidigare medan den västra längan bestod av åtta väggerum, vilket var tre mer än vid 1700-talets början. Kvarngården saknade brunn. Om de tre längorna var helt ombyggda eller enbart tillbyggda går inte att avgöra. Troligen hade boningslängan byggts om samtidigt med kvarnen. Dessa båda hus kan ha varit sammanbyggda. Dessutom var den gamla gårdens boningslänga ålderdomlig så tillvida att den saknade skorsten.

På Hallbäcks karta 1819-20 är Vattenmöllan markerad med sina byggnader. Boningshuset och kvarnen låg i öster och var

Västra gårdsfasaden till Vattenmöllans möllarebostad 1925. Till höger syns det tegeltäckta kvarnhuset samt ett stycke av kvarngårdens södra länga. Foto: Mårten Sjöbeck. Helsingborgs museum.

mycket riktigt sammanbyggda. Ungefär mitt för kvarnbyggnaden låg den södra längan, placerad så att kvarnrännan löpte söder om denna byggnad. Vinkelrätt mot södra längan, låg den västra längan och i vinkel mot denna, och i södra längans förlängning, låg ytterligare en sydlig länga. Vattenmöllans situationsplan kan därmed liknas vid ett liggande, spegelvänt, stort F.[510] Jämfört med 1787 borde således gården har fått ytterligare en byggnad, den som var placerad i södra längans förlängning, här kallad sydvästra längan.

Vid nästa syn, 1841,[511] noterades att boningshuset i öster var uppfört i ekekorsvirke med lerklinta fack. Taket var täckt med halm och gavelröstena var, liksom delar av väggarna, klädda med brädor. Inredet bestod av kammare, förstuga, spiskammare, kök och stuga. Södra längan var uppförd i samma teknik och även den var inredd för bostadsändamål med drängkammare, förstuga, stuga, kammare och kök. De två uthuslängorna, den västra längan samt den sydvästra längan, var båda uppförda i ekekorsvirke med lerkline och skiftesverk. Taken var täckta med halm och samtliga gavelrösten var av brädor. Västra längan rymde stall, fähus, port och svinhus medan det i sydvästra längan fanns loge och loggolv. Även själva kvarnbyggnaden synades och denna tycks inte ha genomgått några större förändringar sedan uppförandet på 1750-talet. Den beskrivs som uppförd i gråsten med tegeltak och rymmande två mjölkvarnar.

Om några 1700-talsbyggnader fanns bevarade år 1841, utöver själva kvarnen, är svårt att svara på, men de väggerumsmått som finns angivna för södra och västra längan 1787, tyder på att dessa längor byggts om, sannolikt mellan 1787 och 1819/20. Boningshuset kan emellertid ha stått oförändrat mellan de båda synerna. År 1787 hade det sju väg-

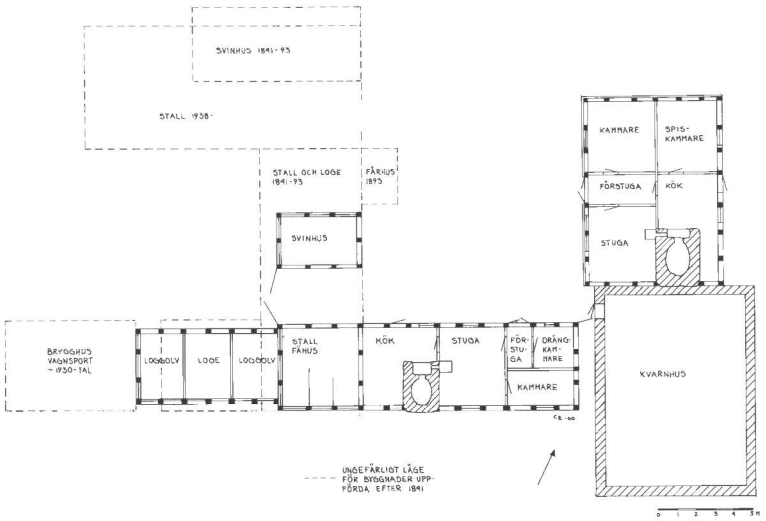
gerum, vilket det idag befintliga huset också har och vilket även kan konstateras på ett foto av huset från 1926.[512] Vad som kan tala emot att det är frågan om ett så pass gammalt hus är byggnadens bredd, omkring 7,5 meter, samt dess planlösning med hjärtmur. Dessa faktum pekar snarare på att huset kanske var tämligen nyuppfört vid synen 1841. Hallbäcks karta från 1819/20 ger också intryck av att bostad och kvarn låg i en gemensam länga, inte som från 1841 och framåt, i två sammanbyggda hus av olika bredd. Om så varit fallet skulle det också förklara varför 1787 års syn enbart beskrev tre längor, en i öster, en i söder och en i väster, och inte nämnde någon kvarn. Dock skall sägas att Hallbäck ritat Vattenmöllans boningshus som betydligt bredare än byns övriga hus.

Ett tänkbart bebyggelsehistoriskt förlopp skulle kunna tecknas som följer. År 1758 byggdes ett nytt kvarn- och boningshus, det vill säga det man kallade möllehus. Även södra och västra längan byggdes om någon gång under 1700-talet. Mellan 1787 och 1819/20 byggde man sannolikt åter om södra och västra längan och uppförde även den sydvästra längan. Mellan 1819/20 och 1841 är det möjligt att man byggde om boningsdelen av möllehuset.

Kvarndriften läggs ner

Efter 1841 synades inte Vattenmöllan förrän 1893.[513] Under de förflutna dryga 50 åren hade vissa förändringar gjorts med gårdens byggnadsbestånd. De båda boningslängorna i öster och söder tycks emellertid i princip ha varit oförändrade.

De båda uthuslängorna i väster och sydväst hade däremot ersatts av en ny västra länga. Detta byggnadsarbete kan ha utförts före 1871. Från detta år finns en karta över Vattenmöllan 1:s inägor upprättad av Georg Gustafsson. Av kartan att döma hade Vattenmöllans gamla västra länga då rivits och

Vattenmöllan 1841. Rekonstruktion. Ritning 6:1:1.

Kvarngården i Vattenmöllan 1925. Till vänster syns den södra längan och till höger kvarnhuset. Bakom dessa byggnader sticker taket till möllarebostaden upp. Foto: Mårten Sjöbeck. Helsingborgs museum.

endast det sydvästra uthuset fanns kvar. Det är emellertid tveksamt om byggnadernas situationplan visar det aktuella läget 1871, eftersom gården Vattenmöllan 1 är markerad som trelängad trots att den redan 1841 var fyrlängad. Kartan kan således visa byns bebyggelse vid en tidpunkt före 1871 eller kanske snarare vara en sammanställning över gårdarnas utseende vid olika tidpunkter.[514]

Det nya västra uthuset, så som det beskrevs 1893, var uppfört i korsvirke med lera i facken och brädklädsel mot söder. Taket var täckt med halm. Byggnaden rymde stall för 2 kor och 2 hästar, port, loge och två loggolv. Mot norr fanns en mindre luta, vilken var uppförd i samma teknik, som uthuslängan i övrigt. Lutan användes som fårhus. Till kvarngården hörde även ett svinhus, vilket var uppfört i gråsten med gavelrösten av brädor. Taket var täckt med halm. Svinhuset var beläget norr om gården.

Kvarnhuset synades separat. I denna syn sägs uttryckligen att kvarnhuset var tillbyggt östra längans södra gavel. Huset tycks i princip oförändrat sedan föregående syn och hade liksom tidigare två par stenar, vilka kom från Höörs stenhuggeri, samt två vattenhjul. Dammen öster om kvarnen var en cementerad gråstensmur och dammkistan, som ledde från dammen till kvarnen, var mätt till en längd av drygt 10 meter. Dammkistan var av plank.

Under 1800-talets sista år, närmare bestämt 1897, lades kvarnen i Vattenmöllan ner. Kvarngårdens dåvarande arrendator, Sven Berggren, tog då över vädermöllan på Bräcke backe. Kvarnen i Vattenmöllan revs emellertid inte och kvarngården stod i princip oförändrad kvar vid nästa syn år 1911.[515] På 1930-talet kom ett par byggnadsarbeten att ändra något på gårdens plan. 1931 åtog sig byggmästaren Axel Nilsson att uppföra en

loge på gården. Denna skulle svinglas, det vill säga sammanbyggas, med portar till den gamla stallängans västra sidas södra del.[516] Detta betyder att den måste fått i princip samma placering som den gamla sydvästra loglängan.

I slutet av samma decennium, 1938, skedde nästa nybyggnation på gården. Då uppfördes ett nytt stall, vilket beskrevs vid synen 1946.[517] Stallet placerades som en nordlig länga och gården fick längor i samtliga fyra väderstreck. Stallet uppfördes i tegel på betonggrund och inreddes för kor, hästar och grisar. Samtidigt borde det gamla svinhuset, som låg ungefär på platsen för det nya stallet,[518] ha rivits. Den västra längan ominreddes och fick enbart funktion som loge tillsammans med den nybyggda logen i söder. Väster om den år 1931 uppförda logen, byggdes en brygghus- och vagnsportslänga. Brygghuset, som syns på ett fotografi taget av Mårten Sjöbeck 1942, var uppfört som en luta.[519] Hälften av kvarnhuset, den södra delen, frånräknades enligt 1942 års syn arrendet och beskrevs då som rester av den gamla kvarnen, vilka kvarstod för jordägarens räkning. Vid 1900-talets mitt eller senare del, när gårdens jordbruk lades ner, revs både undantaget och den gamla stall- och loglängan. Det nya stallet gjordes om till sommarbostad.

Sammanfattning

De äldsta bevarade uppgifterna i Krapperups godsarkiv om en kvarn i Vattenmöllan, är från 1629 och 1656. I slutet av 1600-talet bestod kvarngården av kvarn, stugulänga utan skorsten samt loge och stall. År 1758 var den gamla kvarnen så förfallen att den revs. Genom Krapperups ägares, P. G. von Kochen, försorg uppfördes en ny kvarn med två vattenhjul. Troligen byggdes även övriga längor på gården om i detta sammanhang. Gården hade då tre längor placerade i öster, söder och väster. Mellan 1787 och 1819-20 uppfördes en ny loge. Samtidigt byggdes troligen även stallängan om och den gamla logen fick ge plats för ett undantagshus. Kvarnhuset var uppfört i gråsten, boningshuset och undantaget i korsvirke och uthusen i korsvirke och skiftesverk.

Kring 1840 är det tänkbart, men inte säkert fastställt, att gårdens boningshus byggdes om. Mellan 1841 och 1893 fick de gamla uthusen ge plats för en ny kombinerad stall- och loglänga. Denna uppfördes i korsvirke med lerfyllningar. Samtidigt byggdes ett svinhus strax norr om gården. Detta uppfördes i gråsten.

År 1897 lades kvarndriften i Vattenmöllan ner. Kvarngårdens jordbruk fortsatte dock att drivas fram mot 1900-talets mitt varför ekonomibyggnaderna efterhand moderniserades.

VATTENMÖLLAN 1

1600- och 1700-talets gård med två brukare

Vattenmöllan 1 kan, som ovan nämnts, följas tillbaka till dansk tid. I 1656 års jordebok nämns Wandmøllegaarden.[520] Vid synen 1692 innehade två bröder vid namn Lars och Per Bengtsson gården.[521] Lars Bengtsson hade städslats 1686 för hälften av gården, vilken då hade legat öde.[522]

Vattenmöllan 1 var vid synetillfällena 1692 och 1702 uppdelad i två delar. Den ena delen tillhörde de två tredjedelar av godset som synades medan den övriga delen inte ingick i synen.[523] Sannolikt beskrevs därför inte alla gårdens byggnader vid synerna. I 1692 års handlingar finns tre längor omtalade, en stugulänga om 7 väggerum, vilken innehöll stuga, kammare samt fårhus, en östra länga om 11 väggerum, vilken rymde lada och fähus samt ett brygghus om 5 väggerum.[524] Samma byggnader beskrevs vid synen 1702. Östra längan sägs då ha omfattat ytterligare två väggerum jämfört med 1692, vilket totalt betyder 13 väggerum och brygghuset sägs endast ha bestått av 1 1/2 väggerum. Resterande del av huset ingick sannolikt

i den del av godset som inte synas. Av synen 1702 framgår också att boningslängan var placerad i söder. Till denna länga hörde även ett vagnsskjul. Östra längans inrede utgjordes av loge, loggolv, fähus och stall.[525] Det troliga är att gården inte hade förändrats nämnvärt mellan de båda synetillfällena.

I 1755 års jordebok står Vattenmöllan 1 fortfarande upptagen med två brukare.[526] Arrendet på gården hade då övertagits av bröderna Bengtssons söner. Bruket av gården fortsatte därefter att gå i arv från far till son eller svärson.[527]

I synehandlingarna från 1787[528] delades gården mellan Hans Nilsson Fex och Sven Nilsson Kolja. I norr låg en byggnad om 14 väggerum, varav 10 utgjorde Fex boningslänga och fyra väggerum användes av Kolja. I väster var en länga om åtta väggerum placerad. Denna brukades av Fex. Gårdens södra länga omfattade 24 väggerum. 13 väggerum utgjordes av Koljas boningshus och 11 väggerum brukades av Fex. I öster låg slutligen en länga som även den delades av de båda arrendatorerna. Längan var 20 väggerum lång och 11 av dem ingick i Koljas gård. Eftersom samtliga gårdens byggnader sannolikt inte beskrevs när syn förrättades på gården 1692 och 1702, går det inte att avgöra vilka förändringar som skett på Vattenmöllan 1 under 1700-talets lopp.

Hemmansklyvning

Någon gång mellan 1808 och 1811 skrevs de två brukningsenheterna i Vattenmöllan 1 om, från vardera 1/2 mantal till vardera 3/16 mantal.[529] Ungefär samtidigt skedde en förändring av gårdslägena i Vattenmöllan. Den Skånska Rekognoceringskartan från 1812-

Byn Vattenmöllan sedd från söder 1925. Till vänster ligger kvarnhuset och möllarebostaden och i bildens mitt syns södra boningslängan och östra logen tillhöriga gården Vattenmöllan 1. Foto: Mårten Sjöbeck. Helsingborgs museum.

20[530] samt Hallbäcks utmarkskarta från 1819-20[531] markerar nämligen ytterligare en gård på Vattenmöllans ägor utöver kvarnen och Vattenmöllan 1. Denna gård låg österut från Vattenmöllan 1 sett, intill en stor damm. (Se vidare nedan under Vattenmöllan 2).

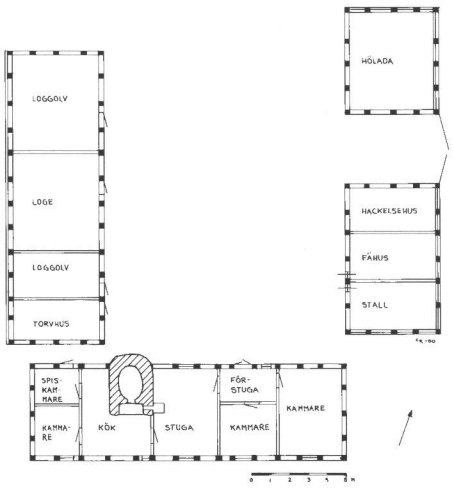
År 1825 synades dessa två gårdar kallade Vattenmöllan 1 respektive 2.[532] Den gård som låg på den gamla byggnadstomten till Vattenmöllan 1 kallades alltjämt nummer 1 och brukades av Sven Nilsson Koljas son Anders Svensson. Hans gård bestod av tre längor. I söder låg stugulängan om 13 väggerum, lika många väggerum som fadern brukade 1787. Stugulängan var inredd till stuga, kök, förstuga, tre kammare samt spiskammare. Den östra längan omfattade 13 väggerum, två väggerum mer än den del i gamla östra längan som fadern brukade. Byggnaden rymde stall, hackelsehus, fähus, hölada och port. Brukningsenhetens nytillkomna länga låg i väster och omfattade 12 väggerum. Den var inredd till loge, två loggolv och torvhus. Brygghus och brunn saknades på gården.

Längorna i gården var således placerade i en u-form, vilken öppnade sig mot norr. Så har gården också markerats på Hallbäcks karta 1819-20 samt på Skånska Rekognosceringskartan.[533] Om gården var helt ombyggd eller någon länga i den gamla gården fått stå kvar är omöjligt att svara på. Det är dock sannolikt att man behöll de delar av 1700-talsgården vilka var i gott skick.

Någon gång under perioden 1825 till 1841 fick gården ytterligare en länga, vilken placerades i norr så att gården blev fyrlängad och sluten. Detta utseende hade gården vid synen 1841.[534] Den nya längan var inredd till stall, fähus, foderlada och hackelsehus. Därmed användes sannolikt inte längre den del av den gamla östra längan som tidigare hade utgjort stall. Denna del omnämns nämligen inte i synen, vilken enbart beskriver längan som inrymmande foderlada och port. De båda gamla uthuslängornas mått skilde sig också från föregående syn, såtillvida att västra längan var tre meter kortare och östra längan 5,4 meter kortare. Det är emellertid osäkert om måttskillnaderna verkligen beror på ombyggnader och inte på måttagningen. Vid nästa syn, 1877,[535] omtalas nämligen att uthuslängorna var sammanbyggda. Därmed bör de rimligtvis ha varit det även 1841, vilket fick till följd att olika mått erhölls beroende på om man mätte gårdsfasader eller yttre fasader. Däremot kan man ha gjort en smärre ombyggnad av boningslängans västra del, där en undantagsstuga inretts. Detta kan ha inneburit att en ny murning och skorsten tillkom. Från öster var huset inrett till kammare, förstuga, stuga, kök, undantagsstuga och förstuga. En kammare saknades jämfört med föregående syn. Antingen tog man inte upp den i synen eller så hade man disponerat om rumsfunktionerna.

Samtliga längor var uppförda i ekekorsvirke med lerkline i facken. I östra längan fanns även skiftesverk. Boningshusets södra vägg och västra längans västra vägg var, liksom gavelröstena, klädda med brädor. Samtliga tak var täckta med halm.[536]

Fram till nästa syn 1877 skedde inga genomgripande förändringar av gården. Västra längan angavs vara gammal, men var väl underhållen. Uppgiften att västra längan

Vattenmöllan 1 1825. Rekonstruktion. Ritning 6:2:1.

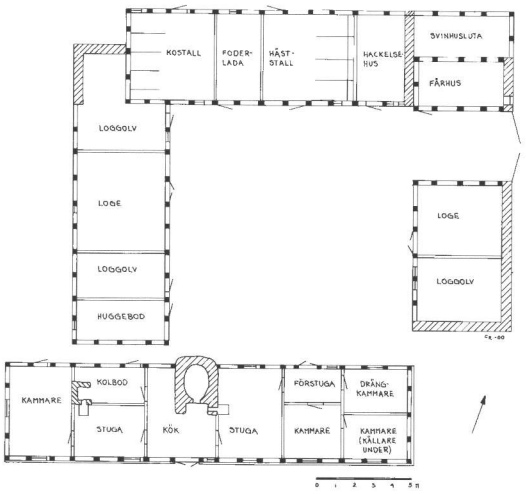

Gårdsinteriör på Vattenmöllan 1, västra och norra längan. Foto: Mårten Sjöbeck 1925. Helsingborgs museum.

var gammal är intressant. Om den särskilt angavs som gammal borde den rimligen ha varit äldre än de övriga längorna. Alternativt ansågs västra längan ålderdomlig i förhållande till sin funktion som loge eller i jämförelse med de andra uthusen, den nyare stallängan och östra längan, som delvis hade byggts om mellan åren 1841 och 1877. Den "yttre" muren, vilket bör vara södra och östra muren, i östra längan hade nämligen murats om i gråsten. Troligen hade skiftesverksdelen bytts ut mot sten. Längan rymde loge, loggolv, fårhus och port, vilket bör betyda att den gamla, överflödiga stalldelen hade inretts till loge. Övriga uthuslängor bör ha varit oförändrade jämfört med föregående syn. Däremot sades inredet i boningshuset 1877 endast ha bestått av två rum, kök och spiskammare. Förstugorna omnämns inte, varför man kan misstänka att dessa rumsfunktioner inte ansetts meningsfulla att notera i synehandlingarna. Generellt tycks syneprotokollen från 1877 ha varit tämligen summariskt förda.[537]

Under 1800-talets sista decennium fortsatte man att reparera gårdens längor. Vid synen 1892 hade västra längan byggts om med gråstensmur mot norr och nordväst medan norra längan fått gråstensmur i östra gaveln. Vid denna gavel fanns även en mindre luta, sannolikt använd som svinhus. I den östra längan specificeras att det var den södra gaveln och den östra sidan som var uppförda i gråsten. Inredet var oförändrat sedan föregående syn. Boningslängans inrede beskrivs utförligare och bestod av kammare med nedgång till källare, förstuga och genomgång, kammare, stuga, kök, stuga och kolbod. I synehandlingen tar man även upp att en inhägnad hage, eller trädgård, hörde till gården.[538]

Nästa byggnadsprojekt på Vattenmöllan 1 bestod i att boningshuset fick en 3,5 meter lång tillbyggnad vid västra gaveln. Denna uppfördes i korsvirke och tegel under halmtak och inreddes till kammare. Tillbyggnaden synades 1911.[539] Ett decennium senare 1921-

Vattenmöllan 1 1911. Rekonstruktion. Ritning 6:2:2.

23 skrivs in i gårdens arrendekontrakt att den östra längan skulle rivas och en ny loge uppföras på platsen. Logen skulle ha samma längd som den äldre loglängan, men göras bredare och högre. Till byggnadshjälp erhöll arrendatorn material från en riven loge på Fjälastorp 10.[540] Den nya logen synades in på hösten 1923.[541] Logen hade byggts samman med den norra längan.[542] Förutom rivningsmaterial hade åbon erhållit utstämplat timmer på rot för bygget.[543]

I slutet av 1920-talet revs gårdens norra länga för att ge plats åt ett nytt stall. Material i den gamla stallängan fick användas av arrendatorn vid nybyggnationen tillsammans med virke som stämplats ut ur Krapperups skogar. Arrendatorn bekostade arbetet.[544] Det nya stallet synades in 1930. Byggnaden var uppförd i en hel stens tegelmur. Sockeln var av betong och taket var täckt med stickor.[545] I och med att det nya stallet byggdes fick arrendatorn också rätt att riva 1,5 meter av den västra längans norra del, vilken hittills hade rymt svinstall, som nu blivit överflödigt.[546]

Enligt uppgift brann Vattenmöllan 1 omkring 1930.[547] Denna uppgift kan emellertid inte bekräftas av arrendekontrakten. År 1931 utdömdes dock boningslängans ena skorsten av brandstyrelsen varför en ny skulle uppmuras. I 1938 års arrendekontrakt[548] skrevs in att boningslängan skulle restaureras enligt ritningar samtidigt som västra längan skulle inredas till brygghus och bakstuga. Därmed flyttades brygghusdelen från boningshuset ut till en separat ekonomibyggnad. Den västra längan revs i slutet av 1900-talet,[549] men låg kvar så sent som vid den inventering som Höganäs kommun genomförde 1973, 1976.[550]

Sammanfattning

År 1656 omnämns Vattenmöllan 1 i handlingarna i Krapperups godsarkiv. I slutet av 1600-talet brukades gården gemensamt av två bröder. Under 1700-talets lopp byggdes gården förmodligen till eller om. Fram till 1800-talets början delade de två brukare på gårdens längor, men vid denna tidpunkt skrevs mantalet om och åborna erhöll varsin

gård på skilda byggnadstomter. År 1825 hade Vattenmöllan 1 tre längor placerade i öster, söder och väster. Möjligen hade någon del av den gamla 1700-talsgården sparats i det nya gårdsbygget. Mellan 1825 och 1841 fick gården en fjärde länga, då ett nytt stall uppförde. Det gamla stallet byggdes om till loge. I boningslängan inreddes sannolikt ett undantag. Gårdens samtliga byggnader var vid denna tid uppförda i korsvirke med något skiftesverk i den östra längan. Uthuslängorna byggdes efterhand om och äldre väggpartier byttes mot gråstensmurar. Kring sekelskiftet 1900 byggdes boningslängan till mot väster och ett par decennier in på 1900-talet ersattes först den östra längan med en ny resvirkeslöge och därefter den norra längan med ett nytt stall. Boningshuset byggdes om och i slutet av seklet revs den västra längan.

VATTENMÖLLAN 2

Gård tillkommen genom hemmansklyvning

Vattenmöllan 2 hade sitt ursprung i Vattenmöllan 1. Bengt Nilsson, som på 1600-talet brukade Vattenmöllan 1, fick två söner, Lars och Per Bengtsson, som kom att överta gårdens arrende efter sin fader.[551] Arrendet kom sedan att fortsätta gå från far till son eller svärson, så att två grenar av släkten brukade hälften var av Vattenmöllan 1. Så småningom uppfördes en ny gård varifrån den ena hälften av jorden till Vattenmöllan 1 brukades, medan brukaren av den andra hemmansdelen blev kvar på ursprungsgården och brukade jorden därifrån.

Vi har ovan sett hur byggnaderna på Vattenmöllan 1 under 1700-talets lopp byggdes ut och år 1787 delades av de båda åborna Hans Nilsson Fex och Sven Nilsson Kolja.[552] Vid synen 1825 brukade Hans Nilsson Fex svärson, Hans Mauritzson, en egen gård, vilken han sägs ha "åbott" i 25 år.[553] Mycket talar således för att det var år 1800 som Vattenmöllan 1 delades i två enheter på skilda byggnadstomter.

Hallbäcks karta från 1819-21 och Skånska Rekognosceringskartan 1812-20[554] markerar båda en trelängad gård på den gamla byggnadstomten till Vattenmöllan 1. Vidare fanns en gård markerad på byns marker omkring 200 meter öster om Vattenmöllan 1 vid en där liggande damm. Denna gård var trelängad med byggnader i söder, väster och norr, vilket stämmer med beskrivningen på den gård som Hans Mauritzson brukade 1825.

Detta gårdsläge kom emellertid inte att nyttjas särskilt länge. På den topografiska kartan från 1861 samt på Fornminneskartan tryckt 1874[555] finns i Vattenmöllan markerad en kvarn samt norr därom två gårdar och ett torp. Gården vid dammen finns däremot inte.

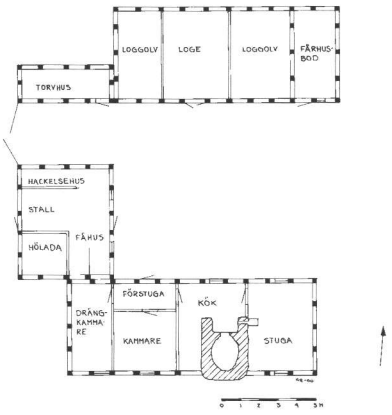
Till det äldre kartmaterialet över Vattenmöllans by hör även en karta från 1871 med tillhörande delningsbeskrivning upprättad av Georg Gustafsson.[556] Detta år delades ägorna till hemmanet Vattenmöllan 1, angiven till 3/8 mantal, det vill säga det gemensamma hemmanstalet för de två brukningsenheterna i Vattenmöllan. Jorden delades i två större enheter som samlades i norra respektive södra delen av byns inägoområde. Dessutom fick kvarngårdens brukare tilldelat sig några mindre markbitar. Detta innebär att markerna till det gamla hemmanet Vattenmöllan 1, sedan omkring 1800 brukat som två enheter, först 1871 skiftades så att vardera gården, Vattenmöllan 1 och dess avläggare, Vattenmöllan 2, fick varsitt sammanhängande skifte inägomark. Gustafsson har på sin karta enbart markerat två gårdar i Vattenmöllan, kvarngården och Vattenmöllan 1. Den senare är som redan nämnts dessutom markerad trelängad, trots att gården redan mellan 1825 och 1841 blev fyrlängad. Kartan ger därmed inte någon komplett bild av gårdarnas utseende i Vattenmöllan år 1871.

Kartorna visar emellertid att gårdslägena i Vattenmöllan ändrades mer än en gång under 1800-talet. Omkring 1820 fanns två gårdar och en kvarn på Vattenmöllans ägor. År 1861 fanns en kvarn, två gårdar och ett

torp och 1871 delades inägomarken i tre skiften. Vad kartmaterialet antyder kommer att bekräftas av synehandlingarna och det skall visa sig att avläggaren till Vattenmöllan 1, Vattenmöllan 2, först fick sin gårdsplats vid dammen i östra delen av byns inägor och därefter flyttades till norra delen av byns marker.

Vid synen 1825 brukade Hans Mauritzson Fex således en trelängad gård vid dammen, Vattenmöllan 2. Gårdens boningslänga låg i söder. Den rymde stuga, kök, kammare, drängkammare och förstuga. I väster låg stallet, som, förutom stall och fähus, även inrymde hölada, hackelsehus, torvhus och en port. Loglängan med loge och loggolv låg i norr och vid dess gavel fanns en bod, vilken fungerade som fårhus. Brygghus och brunn saknades på gården. De tre längorna var ungefär jämnstora, omkring 11-12 meter långa.[557] Jämför man detta med de byggnader som finns markerade på Hallbäcks karta av år 1819-20,[558] är det möjligt att gårdens västra länga byggts ut något mot norr under tidsperioden fram till synen 1825.

År 1829, strax efter Hans Mauritzson död, tog sonen Lars Hansson över arrendet på gården, först tillsammans med sin mor, men från 1830, efter moderns död, ensam.

Vattenmöllan 2 1825. Rekonstruktion. Ritning 6:3:1.

Lars Hansson var då endast 17 år gammal.[559] Något bevarat arrendekontrakt från hans tid på gården finns emellertid inte. Han står att finna i arrendeuppbördslängden som brukare i byn Vattenmöllan tillsammans med Anders Andersson fram till och med 1834.[560] Därefter och fram till 1849 saknas bevarade arrendelängder. Vid synen 1841 var Anders Andersson åbo på båda gårdarna i byn.[561] Lars Hansson Fex tycks således ha lämnat bruket av sin gård någon gång mellan 1834 och 1841.

Vid synen 1841 tycks Vattenmöllan 2 något förändrad jämfört med 1825 års syn. Boningslängan var omkring 2,5 meter längre medan västra och norra längan var knappt två respektive 2,5 meter kortare. Då gårdens längor bör ha varit sammanbyggda behöver inte de varierande måttuppgifterna bero på ombyggnader utan kan möjligen även bero på varierande mätprinciper. Det fårhus, som fanns vid norra längans gavel nämns emellertid inte längre, varför måttskillnaden här kan bero på att denna tillbyggnad rivits. Vad beträffar västra längan kan man ha mätt gårdsfasaden 1841 och den yttre fasaden 1841 alternativt hade man rivit exempelvis torvhuset. I boningslängan hade ett par rum bytt beteckning, kammaren kallades stuga och drängkammaren härbärgshus, men inredet var i övrigt oförändrat. En utbyggnad är möjlig, men går inte att avläsa i inredet. Vad beträffar det yttre var samtliga byggnader uppförda i furukorsvirke på ekfot. Korsvirkesfacken var fyllda med lerkline och taken var täckta med halm.[562]

Vad som hände med Vattenmöllans byggnadsbestånd vid 1800-talets mitt är i viss mån oklart. Från år 1851 finns nämligen ett arrendekontrakt utställt på Lars Hansson för ett torp beläget mitt på Vattenmöllans ägor. Hansson hade arrendeskyldighet till hemmansåbon.[563] Möjligheten finns således att Lars Hansson bodde kvar på sin gård och brukade den som ett torp. Det är även tänkbart att Hansson bebodde det torp, som finns markerat längst norrut i Vattenmöllan på 1861 och 1874 års kartor. Byggnaderna till

Vattenmöllan 2 var hursomhelst överflödiga då jorden i byn åter brukades som en enhet, Vattenmöllan 1 3/8 mantal. Så småningom lämnade emellertid Anders Andersson på Vattenmöllan 1 över halva hemmanet till sin svärson Jöns Persson. Detta skedde 1847 i samband med Perssons giftermålet med Anderssons dotter.[564] I detta års jordebok har nämligen Anders Andersson först varit inskriven för bruk av 3/8 mantal, varefter uppgiften har ändrats till ett delat bruk mellan Andersson och svärsonen.[565] Den nygifte Jöns Persson med hustru Bengta skulle kunna ha bosatt sig i den gamla gården till Vattenmöllan 2, men troligare är att det nu, omkring 1847, uppfördes ännu en gård i Vattenmöllan och att ägorna till Vattenmöllan 2 därmed fick nya byggnader på en ny byggnadstomt norr om Vattenmöllan 1.

Gården vid dammen, den första Vattenmöllan 2, kom så småningom att rivas. Som vi redan varit inne på saknas den på 1861 års topograf. År 1877 var Jöns Persson enligt synehandlingen bosatt på en gård kallad Vattenmöllan 2.[566] Beskrivningen i synen visar dock att den utgjordes av den nybyggda gården längst norrut i Vattenmöllan. Lars Hansson bodde emellertid också kvar i byn. Det gjorde han till sin död 1886 och 1892 skrevs in i arrendekontrakt för Vattenmöllan 2 att Lars Hanssons änka skulle "bibehållas" vid den, av henne, arrenderade lägenheten. En senare tillförd blyertsnotering anger att änkan var död och huset rivet.[567] Lars Hanssons änka dog 1904. Därmed får det ses som mest sannolikt att gården vid dammen revs vid 1800-talets mitt och att Hansson och hans hustru därefter bebodde ett torp längst norrut på byns ägor.

Nytt gårdsläge

År 1925 besökte Mårten Sjöbeck Vattenmöllan och gjorde en del uppteckningar kring Vattenmöllan 2. Gårdens arrendator var då, knappt 40-årige, Oscar Andersson, sonson till Jöns Persson. Sjöbeck säger sig ha fått sina uppgifter från honom, vilken han benämner som den 70-årige ägaren. Snarast är det Oscar Anderssons far, Anders Jönsson, som lämnat uppgifter till Sjöbeck. Anders Jönsson föddes 1855 och var alltså 70 år och bodde kvar som undantagsman på gården, när Sjöbeck gjorde sitt besök. Förutom förväxlingen av far och son måste Sjöbecks uppgifter anses ha relativt stort källvärde då de troligen lämnats av Anders Jönsson, son till Jöns Persson.

Vattenmöllan 2 skall ursprungligen ha varit trelängad med boningslängan i söder, loglängan i väster och stallängan i norr. Byggnaderna var uppförda i korsvirke, utom logen, vilken hade gråstensväggar i tre sidor. Detta utseende skall gården ha haft före 1860. Vid den tiden utökades den norra längan och en östra länga tillkom. Den norra längan byggdes till med gråstensmurar och förlängdes. Den östra längan uppfördes helt i gråsten och inreddes till loge. Östra längan fick även en inkörsport, då gården nu slöts kring en gårdsplan. Detta utseende hade gården till 1875, enligt Sjöbeck, då nästa ombyggnad skall ha skett. Synehandlingarna visar emellertid att gården behöll detta utseende något längre, nämligen till 1882.[568]

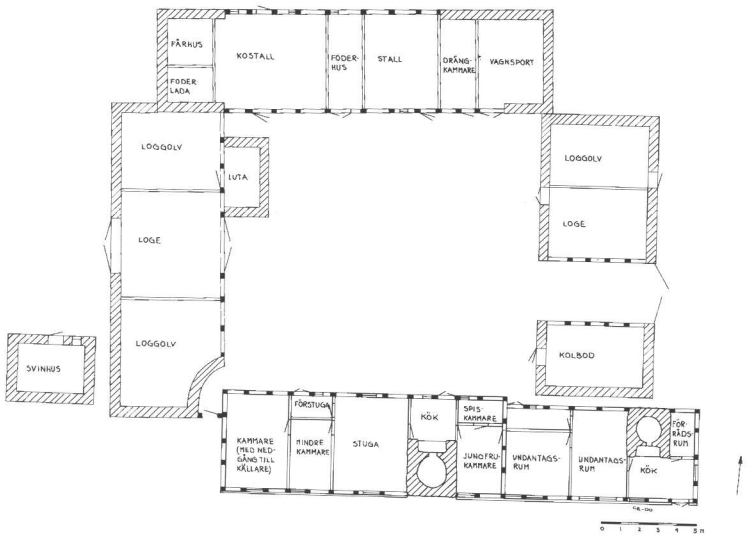
År 1877 synades den nya Vattenmöllan 2. Den beskrivning som då gjordes av gården, stämmer tämligen väl med den gård Sjöbeck rekonstruerade för perioden 1860-75. Boningslängan var uppförd i ekekorsvirke med lera i facken. Gavelröstena var av brädor och taket var täckt med halm. Både västra och norra längan var uppförda i huvudsak av gråsten och något ekekorsvirke med lerfyllningar medan östra längan, som nämnts, var uppförd helt i gråsten. Samtliga uthus var, liksom boningshuset, täckta med halm. Boningshuset rymde två rum, kök och spiskammare. Denna rumsindelning stämmer med den rumsindelning Sjöbeck har skissat för tiden före 1860 när gården fortfarande var trelängad. Norra längan rymde stall och fähus, västra längan loge och loggolv och östra längan slutligen loge, inkörsport och torvhus.[569]

Boningslängan byggdes 1882 till med en undantagsdel i öster. Till den 15 meter långa längan lades en drygt 10 meter lång byggnad,

vilken uppfördes i furukorsvirke med lera i facken. Fasaderna mot söder och öster klädes, liksom huvudlängans ytterfasader, med brädor. Brädklädseln var rödfärgad medan fönster och dörrar var oljemålade.

Undantagstillbyggnaden av boningslängan finns beskriven i 1892 års synehandling då även ytterligare några förändringar av gården redovisades.[570] Norra längan var drygt fyra meter längre än vid föregående syn och korsvirkesdelen hade halvpanel. Inredet bestod, förutom av stall och fähus, även av vagnsport, drängkammare, foderhus, fårhus samt foderlada. Måttskillnaden bestod av en tillbyggnad mot öster inredd till drängkammare och vagnsport. Västra längan hade en mindre luta in mot gården, vilken var uppförd i gråsten och täckt med halm. Västra längan var drygt två meter längre än vid förra synen, men då andra indikationer på ombyggnad saknas kan man förmoda att man tagit mått av längans gårdsfasad 1877 och av ytterfasaden 1892. Dessa väggar var nämligen olika långa, då byggnadens östra hörn var avrundat mot boningshuset.

Väster om gården låg ett svinhus, uppfört i gråsten och med halmtak. Svinhuset låg alldeles intill, och med gaveln mot, den västra längan.[571] Vad inredet beträffar hade boningslängans äldre del fler utrymmen än vad som tidigare beskrivits. I den äldre delen fanns kammare med nedgång till källare, förstuga, mindre kammare, stuga och kök. Undantagslägenhetens rum finns inte beskrivna i synehandlingen. I östra längan hade en kolbod inretts istället för torvhuset och till logen hörde ett loggolv. För västra längan finns specificerat att loggolvens antal var två. I synen nämns också en mindre inhägnad hage med bärbuskar.[572] Denna låg söder om boningslängan och tillkom, enligt Sjöbeck, i samband med att undantagsbostaden uppför-

Vattenmöllan 2 1892. Rekonstruktion. Ritning 6:3:2.

des. Ursprungligen skall den ha rymt grönkål och krusbär.[573]

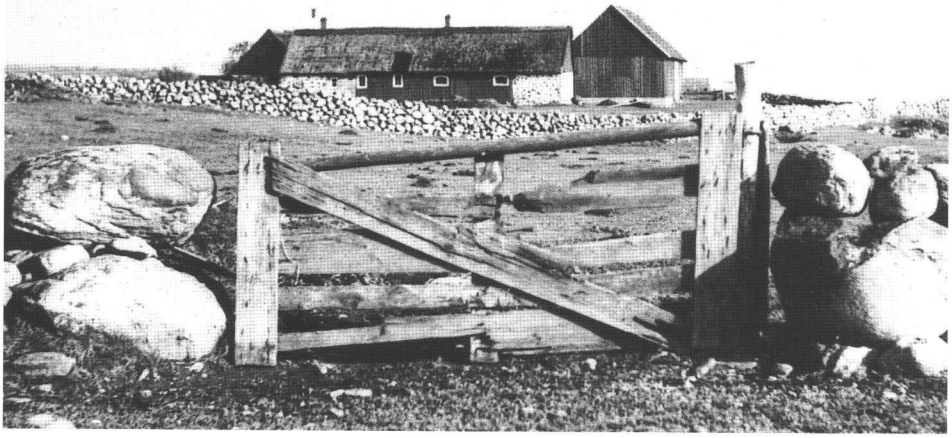
Under 1900-talets början skedde inga direkt omvälvande förändringar på gården. I 1911 års syn nämns en jungfrukammare och en spiskammare intill köket i boningslängans äldsta del. Dessa utrymmen kan ha funnits här tidigare, då de är markerade på Mårten Sjöbecks rekonstruktion över perioden 1860-75. Undantagsdelen beskrivs ha två rum, kök och förrådsrum. I 1921 års syn nämns en brunn på gården, vilken var försedd med lock. En luta beskrivs även på östra längans östra sida och vid boningshusets gårdsfasad fanns en källarhals.[574]

Den uppmätning, som Mårten Sjöbeck gjorde av gården vid sitt besök 1925, ger kompletterande information till gårdens utseende vid denna tid. Västra och norra längan var helt sammanbyggda medan norra och östra respektive östra och södra var placerade så nära varandra att de i princip var sammanbyggda. Västra längans sydöstra hörn mot boningslängan var, som nämnts, avrundat och dessa båda byggnader slöts samman med en port. Inkörsel till gården skedde genom porten i östra längan. Gårdsplanen var stensatt och mitt på planen var brunnen placerad. De delar av fasaderna som var klädda med brädor var delvis försedda med ribbor. De ur fasaden utskjutande bjälkändarna var, på boningslängan, dekorativt utformade, några med fem borrade hål, så kallade Kristi sår. Korsvirkets timra samt all brädpanel var rödfärgad, korsvirkesfacken vitkalkade. Boningshusets panel bestod av halvpanel, på sydsidan nådde locklistpanelen nästan ända upp till takskägget. Halmtakens ryggning var lagd med jordtorvor.[575]

I början av 1930-talet gjordes vissa moderniseringsarbeten på gården. 1931 revs den gamla bakugnen i boningslängan ut, en ny

Vattenmöllan 2, gårdsinteriör. Till vänster ligger stallängan och till höger östra längan med inkörsporten. Brunnen är placerad mitt på gårdsplanen. Foto: Mårten Sjöbeck 1925. Helsingborgs museum.

Vattenmöllan 2 från norr 1942. Den gamla gråstenslogen har ersatts av en stor panelklädd resvirkesloge. Foto: Mårten Sjöbeck. Universitetsbiblioteket, Lund.

skorsten uppfördes, väggen mot jungfrukammaren revs så att köket blev större och en liten förstuga inreddes för köksingången. I köket sattes ett nytt vaskbord in. I södra fasaden, på platsen för den utrivna bakugnen, sattes ett större fönster in. Nya väggar murades i tegel. I den östra längans södra del inreddes ett brygghus. Skorsten och bryggpanna murades in, ett fönster sattes in i porten och ett i gavelröstet. Året därpå genomgick stallängan i norr en genomgripande modernisering vilken innebar att inredet gjordes om så att plats gavs för två svinkättar, tre hästspiltor samt sex eller sju uppbundna nötkreatur. Avdelningen för får togs bort. Ett antal järnfönster sattes in. I stallet hade tidigare endast funnits ett mindre fönster. Fasaderna kläddes delvis med brädpanel, som ribbades. Kostnaderna för material och hantverk betalades av jordägaren medan arrendatorn bekostade klädseln.[576]

I slutet av 1930-talet revs den gamla gråstenslogen i väster samt svinhuset väster därom, för att ge plats för en ny och större loge. Denna uppfördes i resvirke med fasader klädda med brädpanel.[577] Fram till slutet av 1900-talet kom gården, i stora drag, att stå oförändrad, men ett flertal mindre förändringar skedde. Den östra längan kortades av från norr, så att inkörsel i gårdsplanen möjliggjordes mellan norra och östra längan. I östra längans norra del inreddes ett garage och en carport uppfördes inne i gården. Söder om gården uppfördes ytterligare ett garage. Gården brukades fram till 1991.[578]

Sammanfattning

Omkring år 1800 fick hemmanet Vattenmöllan 1, som i över hundra år brukats av två frälsebönder, två gårdar på separata byggnadstomter. En gård låg kvar på den gamla byggnadstomten medan en ny gård uppfördes vid en damm belägen i östra delen av byns inägoblock. Denna nya gård, i vissa handlingar kallad Vattenmöllan 2, fick tre längor placerade i söder, väster och norr. Samtliga var uppförda i korsvirke. Bruket av gården som

en självständig enhet upphörde tillfälligt någon gång mellan 1834 och 1841 då markerna åter brukades tillsammans med ägorna till Vattenmöllan 1. Den gamle brukaren av Vattenmöllan 2 bodde kvar i byn som torpare, troligen på ett torp som uppfördes längst norrut i byn. År 1847 återupptogs bruket av Vattenmöllan 2 som en egen enhet. Hemmanets byggnadstomt flyttades till en ny plats norr om Vattenmöllan 1, där en ny gård uppfördes. Den gamla gården vid dammen revs troligen. Den nya gården till hemmanet Vattenmöllan 2 byggdes trelängad med en sydlig, en västlig och en nordlig länga. Merparten uppfördes i korsvirke, men västra längans västfasad byggdes i gråsten. Före 1877 byggdes den norra längan, stallet, ut mot väster. Utbyggnaden gjordes i gråsten. Samtidigt uppfördes en ny gråstenslänga i öster, vilken inreddes till loge samt port. År 1882 byggdes boningslängan ut med en undantagsdel mot öster. Denna försågs med eget kök och bakugn. Mellan 1877 och 1892 byggdes troligen stallet till med ett gråstensparti mot öster. Samtidigt uppfördes ett separat svinhus i gråsten omedelbart väster om gården. År 1931 revs bakugnen ut ur boningshuset och ett brygghus inreddes i östra längan. Stallet moderniserades och i slutet av 1930-talet revs både den gamla gråstenslogen och svinhuset för att ge plats åt en resvirkesloge. Gården brukades till 1991.

RYHUSET

1600-talets hus

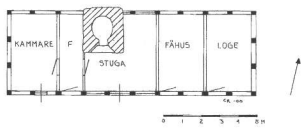
De äldsta uppgifterna om Ryhuset i Krapperups godsarkiv står att finna i jordeboken från 1656. Då brukades "Ryehusit" av Mogens Andersen.[579] Ryhuset saknas emellertid i jordeböckerna från 1667 och 1670-tal.[580] Från 1698 finns ett nybyggt gatehus på "Ryët" antecknat i rusttjänstlängderna. Gatehuset räknades under Bärekulls och Gylleröds landgille. Från 1702 finns samma anteckning om det nybyggda gatehuset på "Ryët" i jordeböckerna.[581] I 1692 års synehandling omtalas också Ryhuset. Det omfattade då 10 väggerum utan skorsten.[582]

Även 1702 synades gatehuset. Det beboddes av en Pehr Andersson som erlagt städja för gatehuset till hoppman Johan Joungh för 30 år sedan, det vill säga 1672. Gatehuset kan således ha varit i bruk vid 1600-talets mitt, varit obrukat eller öde en period för att åter ha tagits i bruk och då eventuellt försetts med en ny byggnad, kanske på 1670-talet. Denna bestod enligt 1702 års syn fortfarande av 10 väggerum och inrymde stuga, kammare, förstuga, loge och ett fähus.[583] Skulle byggnaden ha stått oförändrad sedan 1692 ger det en intressant aspekt på det sena 1600-talets byggande. Det betyder att man i så fall uppförde hus utan skorsten så sent som vid detta sekels slut.

Under 1700-talets lopp skedde täta arrendatorsbyten på Ryhuset.[584] Under perioden mellan synerna 1702 och 1787 byggdes Ryhuset till. År 1787 bestod gatehuset av två längor, en i norr och en i väster. Den norra längan omfattade 11 väggerum och den västra 7 väggerum.[585]

Trelängat 1800-talsgatehus

När Ryhuset synades nästa gång, 1841, hade gatehuset blivit trelängat.[586]
Så har det även markerats på Hallbäcks karta 1819-20.[587] Boningshuset var placerat i norr. Det rymde kammare, härbärgshus, stuga, kök och förstuga samt lillastuga och kammare. I väster låg en länga med fähus, loge och loggolv och i öster ett mindre uthus med portskjul och huggehus. Mellan 1787 och 1819-20 hade gatehuset således byggts ut eller byggts om. En liten länga hade tillkommit i öster.

Ryhuset 1692. Rekonstruktion. Ritning 5:1:1.